

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (KMÜ EFAD)

Karamanoğlu Mehmetbey University Journal of Literature Faculty

E-ISSN: 2667 – 4424

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/efad>

Tür: Araştırma Makalesi
Kabul Tarihi: 1 Aralık 2022

Gönderim Tarihi: 7 Kasım 2022
Yayımlanma Tarihi: 30 Aralık 2022

Atf Künyesi: Çetin, İ. (2022). Hubeş Et-Tiflîsî'nin Hayatı ve Eserleri Üzerine. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 169-186.

DOI: <https://doi.org/10.47948/efad.1200307>

HUBEŞ ET-TİFLİSÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ ÜZERİNE

İdris ÇETİN*

Öz

Hubeş et-Tiflîsî XII. yüzyılın başlarında Tiflis'te doğmuş, aynı yüzyılın sonlarına doğru muhtemelen Sivas'ta vefat etmiştir. Tıp, farmakoloji, kıraat, vücûh (çok anlamlılık), astronomi, astroloji, rüya yorumları gibi çeşitli alanlarda eserler vermiş çok yönlü üretken bir bilim adamıdır. Bağdat, İran ve Anadolu'da bulunmuş Abbasi veziri Şerefeddin Ali b. Trâd-ı Zeynebî'ye, Büyük Selçuklu Devleti'nin son sultanı Ebü'l-Hâris Sencer b. Melikşah'a (ö. 552/1157), Anadolu Selçuklu Devleti sultanı II. Kılıçarslan ve oğlu Kutbeddin Melikşah'a eserler sunmuştur. Tiflîsî bütün eserlerini Arapça ve Farsça yazmıştır. Bütün eserleri mensurdur. Eserlerinden *Kanûnu'l-Edeb*, *Beyânu's-Sinâ'a*, *Usûlü'l-Melâhim* ve *Kâmilü't-Tabîr* Türkçeye çevrilmiştir. Rüya yorumları ile ilgili *Kâmilü't-Tabîr* adlı eseri çok rağbet görmüş, Türkçeye birkaç kez tercüme edilmiştir. Bu çalışmada Tiflîsî'nin hayatının Bağdat ve İran safhalarının olduğuna, Tiflîsî'nin birkaç yeni eserine (*Makâletün Muhtasaratün fî Fazli Sinâ'ati't-Tib*, *Simârü'l-Mesâ'il*, *Risâle der Ulûm-ı Garibe* gibi), *et-Telhîs*, *Vücûhü'l-Ku'rân* ve *Nazmü's-Sülûk* adlı eserlerinin yeni birer nüshasına, ona isnat edilen birkaç esere (*Galib-i Kutubi*, *Kitab Menafi'-i A'zâ*, *Hisbu'l-Beden*, *Ahd-i Bugrât* gibi) ve *Kâmilü't-Ta'bîr*'in Aydınoğlu İsa Bey'e sunulmuş bilinmeyen Türkçe bir tercümesine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hubeş et-Tiflîsî, Anadolu Selçukluları, Sözlükçülük, Çok Dilli Sözlükler, Türkçe Tercüme.

On the Life and Works of Hubaysh al-Tbilisi

Abstract

Hubaysh et-Tbilisi was born in Tbilisi at the beginnings of the 12th and probably died at Sivas towards the end of the century. He was a productive scholar who focused on multiple disciplines as medicine, pharmacology, recitation, wujûh (polysemy), astronomy, astrology, and dream interpretations. He had been in Baghdad, Iran and Anatolia, produced works and dedicated to the Abbasid vizier Sharaf al-din Ali bin Tirad-i Zaynabi, and Abu al-Haris Sanjar bin Malik Shah (d. 552/1157), the last sultan of the Great Seljuk Empire, and Kilic Arslan II, the sultan of the Anatolian Seljuk State, and his son Kutb al-din Malik Shah. All produced all his works in Arabic and Persian languages. All his works are composed in prose. Some of his works named *Qanun al-Adab*, *Bayan al-Sinaa*, *Usul al-Malahim* and *Kamil al-Tabir* have already been translated into Turkish. One of his work entitled *Kamil al-Tabir* on dream interpretations became so popular and multiple attempts were made to translate into Turkish. This study aims to address periods of Tbilisi's life in Baghdad and Iran his latest works – as *Makalat Muhtasarat fi Fazli Sinaat al-Tibb*, *Thimar al-Masail*, *Risala der Ulum-i Gariba* – new versions of *al-Talhis*, *Vujuh al-Qu'ran* and *Nazm al-Suluk*, few

* Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Erzurum/Türkiye. E-posta: cetin_idris@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3975-5801>.

works attributed to him named *Galib-i Kutubi*, *Kitab Manaî-i Aza*, *Hisb al-Badan*, *Ahd-i Bugrat* and an unknown Turkish translation of *Kamil al-Tabir* presented to Aydinoglu İsa Beg.

Keywords: Hubaysh al-Tbilisi, Anatolian Seljuks, Lexicography, Multilingual Dictionaries, Turkish Translations.

Giriş

Tiflis Hz. Osman zamanında fethedilmiştir. (25/645-646). Fetihden sonra Müslüman topluluklar buraya yerleştirilmiş, Tiflis önemli bir bilim ve kültür merkezi hâline getirilmiştir. Uzun süre Müslümanların hakimiyetinde kalan Tiflis 1046'da Gürcülerin hâkimiyetine geçmiştir. İran'ın doğusundan başlayan Selçuklu akınları neticesinde Tiflis bu kez Selçukluların hâkimiyetine geçmiştir (1063). Gürcü Kralı IV. Davit Kıpçaklardan oluşturduğu 40.000 kişilik orduyla Selçuklulara karşı kazandığı Didgori savaşı (1121) sonucunda Tiflis'i de ele geçirerek (1122) Selçuklu hâkimiyetine son vermiştir (Bakır ve Şenol, 2020: 43-45).

VII.-XII. yüzyıllar arasındaki bu dönemde Tiflis'te birçok mutasavvıf ve başta hadis, fıkıh, tıp olmak üzere farklı bilim dallarında birçok âlim yetişmiştir. (Nəsirov, 2011: İpek, 2017: 78-89; Bakır ve Şenol, 2020: 76-83). Bunların bazıları çeşitli sebeplerle özellikle Tiflis'te karışıklık olduğu dönemlerde İslam dünyasının önemli merkezlerine göç etmişlerdir. Bağdat, Şam, Kahire, Gazne, Konya, Sivas gibi belli dönemlerde cazibe merkezi olmuş yerlerde Tiflisî nisbeli bilginlere rastlamak mümkündür. Bunlardan biri de bu makalenin konusu olan daha çok tıp konulu eserleriyle tanınmış, astronomi, kıraat, lügat, edebiyat gibi alanlarda da eser vermiş Ebü'l-Fazl Hubeyş b. İbrahim b. Muhammed et-Tiflîsî'dir.

1. Hayatı

Hubeyş b. İbrahim b. Muhammed et-Tiflîsî XII. yüzyıl bilginlerindedir. Künyesi "Ebü'l-Fazl", nisbesi "et-Tiflîsî", lakapları ise "Bediüzzaman, Kemâlüddîn ve Cemâlüddîn"dir. (Pârsâpûr ve İsfehânî, 1388/2009: 2). Hubeyş et-Tiflîsî tıp, sözlükçülük, astroloji, kıraat gibi farklı alanlarda eser verdiğinden tabib, mütetabbib, şeyh, hakîm, müneccim, mukrî gibi lakaplar da kullanmıştır. Bu lakaplar eserlerinde muhtevaya uygun olarak tercih edilmiştir.

Hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Tiflis'te doğmuştur. Tiflis 515/1121 yılında yapılan Didgori savaşından sonra Gürcülerin hakimiyetine geçmiştir. Şureddin Memmedli, Tarihçi Samson Pirshalava'nın "*Tarihin Gölğeleri*" (Paris 1934) kitabında "*Kurucu Davit ve Hoca İbrahim*" başlıklı makalesinde Hubeyş'in babası İbrahim'in İslam düşünürü, âlim olduğu, Gürcüceye hâkim olduğu, Kurucu Davit ile görüşüp konuştuğu kanaatine vardığını, bildirmektedir. (Memmedli, 2010: 102).

Muhtemelen Tiflis Gürcü hakimiyetine geçtikten sonra Tiflisî Bağdat'a göçmüştür. Burada Abbasi veziri Şerefeddin Ali b. Tırâd-ı Zeynebî (1070-1144)'nin himayesine girmiş (Riyâhî, 1995: 55) ve *Takvîmü'l-Edviye*'sini Mahmud el-Hâc Kasım Muhammed'de göre Abbasî halifesi el-Muktefi-Liemrillâh'a (halifeliği: 1136-1160) (Muhammed, 1423/2002: 144); Muhammed Emîn Riyâhî'ye göre ise veziri Şerefeddin Ali b. Tırâd-ı Zeynebî'ye (vezirliği: 1136-1139) (Riyâhî, 1360/1981: 620) sunmuştur.

Tiflisî hamisi Abbasi veziri Şerefeddin Ali b. Tırâd-ı Zeynebî'nin vezirlikten ayrılmasından (1139) sonra İran'a (belki de Gazne'ye) yerleşmiş olmalıdır. Eserlerinden *Kifâyetü't-Tıbb*'ı 550/1155-1156 yılında telif etmiş ve Büyük Selçukluların son sultanı Ebü'l-Hâris Sencer b. Melikşah'a (ö. 552/1157) sunmuştur. (Semenov ve Voronovskiy, 1963: VI/148, nr. 4343; Pârsâpûr ve İsfehânî, 1388/2009: 2). Bu eserinin Paris, Bodleian, Tahran (Afşar, 1336/1957: 282); Taşkent (Semenov ve Voronovskiy, 1963: VI/148, nr. 4343) ve Bursa (İzgi, 1998: 268) nüshalarında müellifin nisbesi "Gaznevî" olarak kaydedilmiştir. Araştırmacılar bunu genellikle "Konevî" yerine müstensih hatası olarak kabul ederler. (Afşar, 1336/1957: 282; Naghisoylu, 2013: 390). Ancak eserin yazıldığı 550/1155-1156 yılında Tiflisî henüz Anadolu'ya göçmemiştir. Onun 24 Safer 558/1 Şubat 1163 tarihinde Konya'da yazdığı (Ateş, 1955: 164) *Vücûhü'l-Kur'ân* adlı eseriyle yine Konya'dayken yazdığı *Kâmilü't-Ta'bir* ve *Tercümânü'l-Kavâfi* adlı eserlerinde nisbesi "Tiflisî" şeklindedir. O, Konya'da yazdığı bu eserlerinde de "Konevî" nisbesini kullanmamıştır.

Tiflisî, Ebü'l-Hâris Sencer b. Melikşah'ın ölümü ve Büyük Selçuklu devletinin dağılmasından (552/1157) sonra Anadolu'ya göçmüştür. Burada II. Kılıçarslan'ın himayesine girmiş, eserlerinden *Kâmilü't-Ta'bîr*'i ona sunmuştur (Riyâhî, 1995: 55). Süryanî Patriği Mihail, II. Kılıçarslan'ın 8 Temmuz 1182 tarihinde Malatya'ya geldiğini ve Malatya'da bir ay kaldığını, yanında “beliğ bir İranlı olan kendi filozofları Kemaleddin”in olduğunu yazmaktadır (Mihail, 1944: 264). Bu bilgi Tiflisî'nin İranlı olarak tanındığını göstermektedir. Bu da herhâlde hayatının bir kısmını İran'da geçirmesinden ve Anadolu'ya İran'dan gelmesinden kaynaklanmaktadır.

II. Kılıçarslan 584/1188 yılında topraklarını on bir oğlu arasında paylaşmış Aksaray ve Sivas Kutbeddin Melikşah'a düşmüştür. Tiflisî, Kutbeddin Melikşah'ın himayesine girmiş II. Kılıçarslan'ın emriyle yazmaya başladığı *Tercümânü'l-Kavâfi* adlı eserini oğlu Kutbeddin Melikşah adına tamamlamıştır. (Et-Tahrânî, 1403/1983: XVII/196, nr. 1039). Tiflisî'nin hayatının en azından son on yılını buralarda geçirdiği ve 590/1193-1194 yılına doğru hayatta olduğu söylenebilir. (Pârsâpûr ve İsfehânî, 1388/2009: 2).

Tiflisî'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Araştırmacılar *Kânûnu'l-Edeb*'in 545/1150-1151 telif tarihi üzerinden -bu eseri yazarken 25-30 yaşlarında olabileceği düşüncesinden hareketle- doğum tarihini tahmin etmeye çalışmışlardır. (Poyraz, 2018: 74). İrec Afşar'a göre 515/1121-1122 yılında (Afşar, 1336/1957: 280); Cevat İzgi'ye göre “XII. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında” (İzgi, 1998: 268); Tahsin Yazıcı'ya göre 525/1130'dan önce” (Yazıcı, 2004: 415); G. P. Mihaleviç'e göre ise “muhtemelen 1114-1116 yılları arasında” (Mihaleviç, 1976: 52) doğmuştur. *Takvîmü'l-Edviye*'nin Abbasi veziri Şerefeddin Ali b. Tırâd-ı Zeynebî'ye (1129-1139 yılları arasında üç kez vezirlik yapmıştır) sunulduğunu göz önünde bulundurarak bu tahminleri en az on yıl öne çekmek gerekmektedir.

Tiflisî'nin doğum tarihi gibi ölüm tarihi de tam olarak bilinmemektedir. Kâtip Çelebi'ye göre 629/1231-1232'de (Kâtip Çelebi, 1971: 1379); Bağdatlı İsmail Paşa'ya göre 629/1231-1232'den sonra (Bağdatlı İsmail Paşa, 1951: 623); Brockelmann'a göre 600/1203-1204'te (Brockelmann, 1937: 893); Riyâhî'ye göre “muhtemelen 579/1183'te ölmüştür” (Riyâhî, 1995: 56). Pârsâpûr ve İsfehânî'ye göre ise “590/1193-1194 yılına doğru hayatta olduğu söylenebilir” (Pârsâpûr ve İsfehânî, 1388/2009: 2).

Sonuç olarak diyebiliriz ki Tiflisî, 12. yüzyılın başlarında Tiflis'te doğmuş aynı yüzyılında sonlarına doğru muhtemelen Sivas'ta (bk. Ateş, 1945: 97, 1. dipnot) vefat etmiştir.

2. Eserleri

Hubeyş et-Tiflisî çok yönlü bir bilgin olup arkasında 30 civarında eser bırakmıştır. Eserlerinin isimlerine bakıldığında onun tıp ve farmakoloji, dil ve edebiyat, Kur'ân ilimleri (kıraat, vücûh), astronomi ve astroloji, rüya tabirleri gibi farklı alanlarda kalem oynattığı görülür.

2.1. Tıpla İlgili Eserleri

2.1.1. Takvîmü'l-Edviye

Farmakolojiye dair bir eser olup Arapçadır. Abbasî halifesi el-Muktefi-Liemrillâh'a (halifeliği: 1136-1160) sunulmuştur (Muhammed, 1423/2002: 144; Muhakkik 1379/2000: 10; *Takvîmü'l-Edviye*, Kitâbhâne ve Müze-i Millî-i Melik nr. 4784/11, vr. 1b/19; Manisa Yazma Eser Kütüphanesi nr. 1764, vr. 2a/10). Bu isim yerine bazı nüshalarda Ali b. Tırâd (Browne, 1932: 170; Afşar, 1336/1957: 284; “Abbasi veziri Şerefeddin Ali b. Tırâd-ı Zeynebî” Riyâhî, 1360/1981: 620), bazılarında ise Ebü'l-Mehâsin Es'ad b. Hüseyin el-Kâtib (İzgi, 1998: 269; *Takvîmü'l-Edviye*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya 3600/1, vr. 1b/18) ismi yer almaktadır.

Ali b. Tırâd-ı Zeynebî (1070-1144) Abbasi halifelerinden ikisine üç kez vezirlik yapmıştır. Müstersid-Billâh (1118-1135) döneminde ilki 21 Nisan 1129-5 Temmuz 1132 (Hançabay, 2016: 270), ikincisi Aralık-Ocak 1133-1134 ile 24 Haziran 1135 tarihleri arasında Hançabay, 2016: 275), üçüncüsü de halife Muktefi-Liemrillâh (1136-1160) döneminde 1135-1139 yılları arasında (Hançabay, 2016: 270, 5.

dipnot) olmak üzere üç kez vezirlik yapmıştır. 534/1139 yılında görevinden ayrılmış ve vefatına (1144) kadar Bağdat'taki evinde kalmıştır. (Ez-Zirikli, 1998: IV/296).

Takvîmü'l-Edviye'nin hangi vezirliği döneminde Ali b. Tırâd-ı Zeynebî'ye sunulduğu belli değildir. Ancak üçüncü dönem vezirliğinden ayrıldığı 1139 yılından önce yazılmış olmalıdır.

Eser iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm on üç sütuna ayrılmıştır. Birinci sütunda ilaçların (1) Arapça isimleri alfabetik sıralanmış 2.-5. sütunlarda bunların sırasıyla (2) Farsça, (3) Süryanice, (4) Rumca [İrec Afşar'a göre kast edilen Latince'dir. Afşar, 1336/1957: 284] ve (5) Yunanca karşılıkları Arap harfleriyle verilmiştir. (Browne, 1932: 170). Eserin bu bölümü bu yönüyle çok dilli farmakoloji sözlüğü niteliğindedir. (Katalog kayıtlarına göre *Takvîmü'l-Edviye*'nin 12 Safer 952/25 Nisan 1545 tarihinde Muhammed b. Şemsüddin b. Hasan Neccâr-ı Esterâbâdî tarafından Devletâbâd'da istinsah edilmiş Kitâbhâne ve Müze-i Millî-i Melik (İran) nr. 4559/1 nüshasında bu dillere Türkçe de eklenmiş, dil sayısı altıya çıkarılmıştır. (FENHA, 1390/2011: IX/69).

Diğer (6.-13.) sütunlarda ise söz konusu ilacın sırasıyla (6) mahiyeti (ot, bitki, yaprak, meyve vs.) (7) kullanım alanı, (8) tabiatı, özelliği, (9) yararı (10) zararı, yan etkisi, (11) zararını, yan etkisini giderme, (12) kullanım miktarı, dozajı ve (13) etkisine ilişkin seçilmiş hekim görüşü yazılmıştır. (Browne, 1932: 170; Muhakkik, 1379/2000: 10-11; Muhammed, 1423/2002: 145-146).

İkinci bölümde ise az kullanılan ve nadir bulunan ilaçlar (Muhakkik, 1379/2000: 11; Muhammed, 1423/2002: 146) niteliklerine göre ("sıcak, soğuk, kuru, nemli/yaş" Muhakkik, 1379/2000: 11) yer alır.

Mehdi Muhakkik, Bodleian Library Ms. Pococke 389 (Muhakkik, 1379/2000); Mahmud el-Hâc Kasım Muhammed ise Musul Mektebetü'l-Evkâfi'l-Âmme Medresetü'l-Mahmûdîn nr. 8 nüshasını (Muhammed, 1423/2002) geniş bir biçimde tanıtmış, muhtevası hakkında ayrıntılı bilgi vermişlerdir. Eserde Mehdi Muhakkik, 730'u ilk bölümde olmak üzere toplam 880 (Muhakkik, 1379/2000: 11); Mahmud el-Hâc Kasım Muhammed ise ilk bölümde 655 (mükerrerlerle birlikte 740) ikinci bölümde 206 (mükerrerlerle birlikte 251) olmak üzere toplam 861 ilaç ve gıda ismi saymıştır. (Muhammed, 1423/2002: 146-147). Mahmud el-Hâc Kasım Muhammed bunların ayrıntılı bir dökümünü de vermiştir. (Muhammed, 1423/2002: 146-150).

Eserin kütüphanelerde birçok nüshası vardır. Mahmud el-Hâc Kasım Muhammed Türkiye ve Irak kütüphanelerinde sekiz nüshası saymıştır. (Muhammed, 1423/2002: 144). Bir nüshası da Manisa Yazma Eser Kütüphanesi nr. 1764'te bulunmaktadır. (Başı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya 3600/1 nüshası ile aynıdır ancak metin tablolar hâlinde değildir. Sondan eksik olup ikinci bölümün *hı* harfinde kalmaktadır. Abbasî halifesi el-Muktefi li-Emrillâh'a sunulmuştur). Diğer bazı nüshalar için bk. Afşar, 1336/1957: 284-285, nr. 10; FENHA, 1390/2011: IX/69.

2.1.2. Kifâyetü't-Tıbb

Tiflîsî'nin tıpla ilgili Farsça eseridir. 550/1155-1156 yılında telif edilmiş (Sâdıki, 1380/2001: 13; Pârsâpûr ve İsfehânî 1388/2009: 3; FENHA, 1390/2011: XXVI/481) ve Büyük Selçuklu Devletinin son sultanı Ebü'l-Hâris Sencer b. Melikşah'a (ö. 552/1157) (Semenov ve Voronovskiy, 1963: VI/148, nr. 4343; Pârsâpûr ve İsfehânî, 1388/2009: 2) sunulmuştur. Mukaddimesinde *Takvîmü'l-Edviye*'den sonra yazıldığı kayıtlıdır. (Pârsâpûr ve İsfehânî, 1388/2009: 3; FENHA, 1390/2011: XXVI/481). Tiflîsî *Takvîmü'l-Edviye* ile *Kifâyetü't-Tıbb*'i yazarken aynı kaynakları kullanmıştır. (Pârsâpûr ve İsfehânî, 1388/2009: 3).

Kifâyetü't-Tıbb üç bölüme [kitâb] ayrılmıştır. Birinci bölüm, tıp ilminin önemi, hastalıklar ve tedavi yöntemleri; ikinci bölüm, basit ilaçlar ve gıdalar; üçüncü bölüm ise mürekkep ilaçlar ve gıdalar, konularına ayrılmıştır. (Sâdıki, 1380/2001: 13; Pârsâpûr ve İsfehânî, 1388/2009: 3).

Eser yayımlanmıştır: Ebü'l-Fazl Hüseyin et-Tiflîsî, *Kifâyetü't-Tıbb*, Tashih: Dr. Zehra Pârsâpûr. Piyûhişgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mütâla'âtı Ferhengî, Tahran 1. baskı: 1391/2012; 2. baskı: 1400/2021, 2 cilt, 272+628 s.

2.1.3. Beyânu't-Tıb

Tiflisî'nin tıbbî dâir Farsça eseridir. *Beyânu's-Sinâ'ât*'dan sonra yazılmıştır. *Beyânu't-Tıb*'ın beş elyazmasından faydalanılarak hazırlanmış metni İran'da yayımlanmıştır: Kemâlü'd-din Ebü'l-Fazl Hubeş-i Tiflisî, *Beyânu't-Tıb: Ders-nâme-i Pizişki-yi Pârsî Nigâşt-i Kuhen (Sedeh-i Şeşüm-i Hicrî)*, Tashîh ve Pijûhiş: Seyyid Hüseyin Razavî Burka'î, Neşr-i Ney, Tahran 1390/2011, XXIV+824+[2] s.

2.1.4. Minhâcü't-Tıb

İsminden tıpla ilgili olduğu anlaşılan bu eserin ismi Tiflisî'nin kıraat ile ilgili *et-Telhîs* adlı eserinin mukaddimesinde geçmektedir. Buna göre *Minhâci't-tıb*, *et-Telhîs*'ten önce yazılmıştır (Sümertaş, 2018: 111). Henüz herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.

2.1.5. Sıhhatü'l-Ebdân

İsminden tıpla ilgili olduğu anlaşılan bu eserin ismi Tiflisî'nin *Kâmilü't-Ta'bîr* mukaddimesinde geçmektedir. Burada Tiflisî *Sıhhatü'l-Ebdân*'ı tamamladıktan sonra *Kâmilü't-Ta'bîr*'i yazmaya başladığını söylemektedir. (Kumeylî, 1394/2015: I/XXVIII, 1) Nüshasına rastlanmamıştır.

2.1.6. Nazmü's-Sülûk

Tiflisî'nin basit ilaçlar/edviye-i müfrede ile ilgili Arapça mensur sözlüğüdür. (Rieu, 1895: 272). British Museum'da Or. 4947 numaradaki nüshanın künyesi şöyle tespit edilmiştir:

“Or. 4947: *Nazmü's-Sülûk*, Ebü'l-Fazl Hubeş b. İbrahim b. Muhammed et-Tiflisî'nin basit ilaçlarla ilgili sözlüğü. 102 varak. İstinsah tarihi 1015/1606” (Ellis ve Edwards, 1912: 45).

Bu nüsha Hamarneh tarafından geniş bir biçimde tanıtılmıştır. (Hamarneh, 1975: 162-163, nr. 168). Burada eserin iki bölümden oluştuğu, ilk bölümün 13 haneli çizelgelere ayrıldığı [muhtevası yukarıda *Takvîmü'l-Edviye*'deki 13 hane ile aynı]; ikinci bölümün ise az kullanılan ve nadir bulunan ilaçlara ayrıldığı belirtilmiştir ki bu bilgiler *Takvîmü'l-Edviye* hakkında yukarıda verdiğimiz bilgilerle tamamen uyumludur. Hamarneh ayrıca *Nazmü's-Sülûk*'un “Sa'd al-Din A. al-Mahâsin As'ad b. al-Kâtib'e (Hamarneh 1975: 162) sunulduğunu belirtmiştir ki bu isim de *Takvîmü'l-Edviye*'nin yukarıda belirtildiği gibi Ayasofya 3600/1 nüshasında geçmektedir.

Hamarneh ayrıca bu eserin bir nüshasının da Or. 5861/1, vr. 1-112 arasında bulunduğunu “yanlışlıkla *Takvîmü'l-Edviye* olarak adlandırılmasına rağmen *Nazmü's-sülûk* ile aynı olduğunu” belirtmektedir (Hamarneh, 1975: 163, nr. 189). Ellis ve Edwards aynı katalogta bu nüshayı şöyle tanıtmışlardır: “Or. 5861: *Takvîmü'l-Edviye*, Hubeş b. İbrahim et-Tiflisî'nin tablolar hâlinde düzenlenmiş basit ilaçlar ve gıdalar sözlüğü” (Ellis ve Edwards, 1912: 46).

Hamarneh'in bu iki nüsha hakkında verdiği bilgi, araştırmacıların (Browne, 1932: 170; Muhakkik, 1379/2000: 10-11; Muhammed, 1423/2002: 145-146) *Takvîmü'l-Edviye* hakkında verdikleri bilgiyle ve Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya 3600/1 numaradaki *Takvîmü'l-Edviye* nüshası ile örtüşmektedir. Buna göre bu iki nüsha *Takvîmü'l-Edviye*'nin nüshalarıdır.

Nazmü's-Sülûk'un bir nüshasına *Antiquariaat Forum* (*t Goy, Hollanda) ve *Antiquariat Inlibris* (Viyana, Avustura)'in Birleşik Arap Emirlikleri'nde 2021 yılında düzenlenen Sharjah uluslararası kitap fuarı vesilesiyle yayımladıkları ortak kataloglarında rastladık. (*Antiquariaat Forum&Antiquariat Inlibris*, 2021: 5, nr. 2).

“Basit ilaçların Arapça yazma sözlüğü” üst başlığıyla tanıtılan bu nüsha hakkında katalogta kısa bir tavsif yapılmıştır: Ebü'l-Fazl Hubeş b. İbrahim et-Tiflisî, “*Nazm el-Sülûk ve Takvîmü'l-Edviye*”. 160x216 mm. ölçülerinde, 274 vr, 19 satır. 18. yüzyıla ait mıktelepli deri cilt.

Katalogda yazmanın son sayfasının tıpkıbasımı da verilmiştir. Ferağ kaydına göre eserin adı *Nazmü's-Sülûk*, konusu basit ilaçlar (edviye-i müfrede), müstensihi Şamlı, Humuslu, Doktor İsmail b. Abdülhak, istinsah tarihi ise 10 Şevval 974/20 Nisan 1567'dir (bk. Figür 2). (*Antiquariat Inlibris* internet sayfasına ise bu yazmadan ikisi cildine, ikisi ilk ve son (bk. Figür 2) sayfalarına, ikisi eserin ortalarına ve biri de zahriyeye ait olmak üzere toplam 7 resim koymuştur. (5 Ekim 2022 tarihinde <https://inlibris.com/item/bn52828/> adresinden erişildi).

Zahriyede kitap adı, müellifi ve muhtevasıyla ilgili şu kayıt bulunmaktadır:

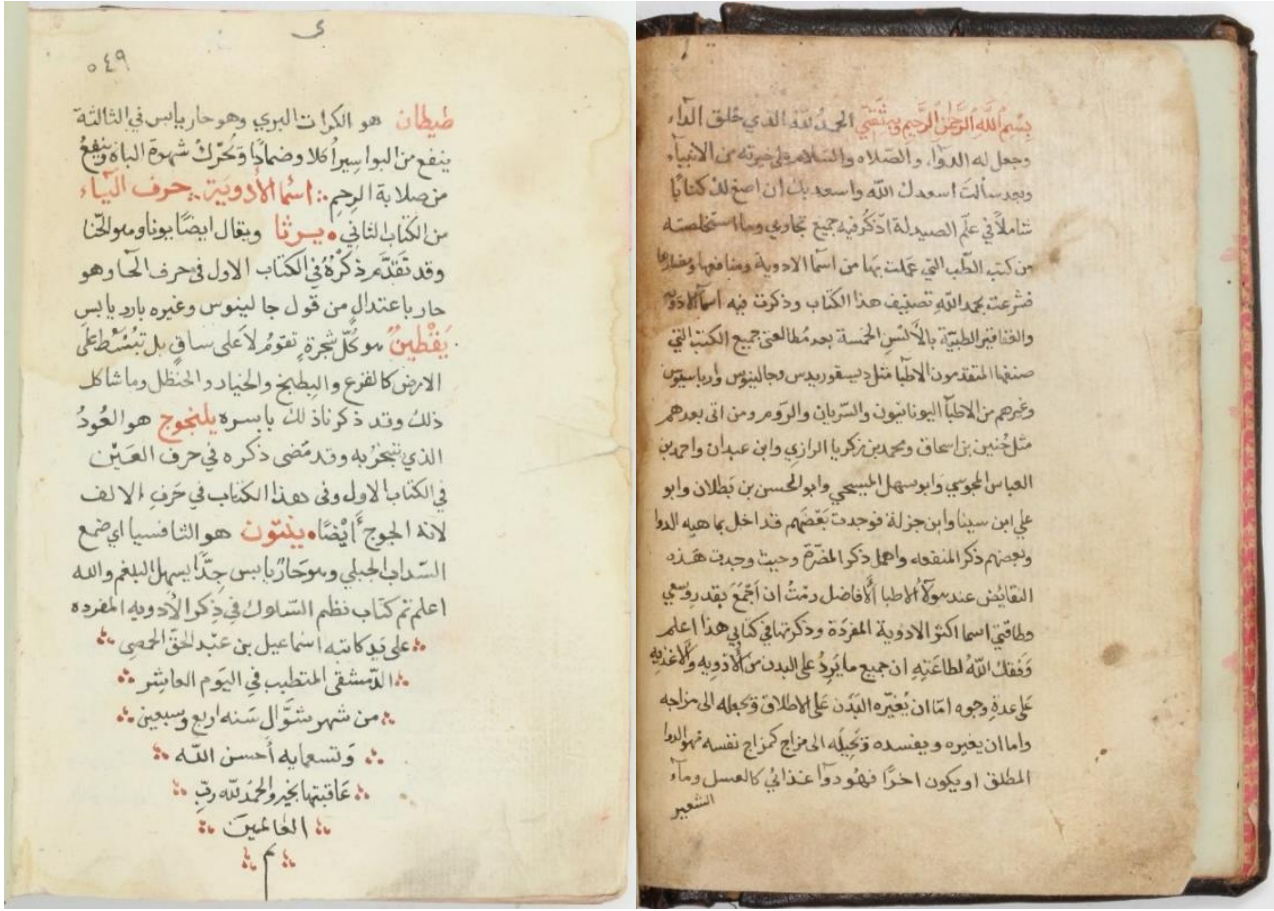
Figür 1: *Nazmü's-Sülûk* (zahriye)

(5 Ekim 2022 tarihinde <https://inlibris.com/item/bn52828/> adresinden erişildi).

Kitâbu Nazmî's-Sulûk ve Nüzheti'l-Hulefâ'i ve'l-Mülûk, fî zikri esmâ'i'l-edviyeti'l-müfrede, ve şuriha ma'anîhâ ve menâfihâ ve mazârrihâ ve zükire mâ yukâbilühâ bi'l-elsineti'l-hamse, el-Fârisiyye ve's-Süryâniyye ve'l-Yûnâniyye ve'r-Rûmiyye ve'l-Hindiyye. Min tasnifi'l-hakîm et-tabîb Kemâlî'd-dîn Ebü'l-Fazl Hubeyş bin İbrâhîm bin Muhammed et-Tiflîsî el-Hâsib. Tegammedehu'llâhü bi-vâsi'i rahmetihi. Amîn.

Bundan anlaşıldığına göre eser basit ilaçların [edviye-i müfrede] anlamını, faydasını, zararını/yan etkilerini açıklayan ve karşılıklarını beş dilde, Farsça, Süryanice, Yunanca, Rumca ve Hintçe veren çok dilli bir farmakoloji sözlüğüdür. Ancak eserin ortalarından verilen iki resimde (271, 272, 371, 372 olarak numaralandırılmış dört sayfa) toplam altı madde başı (kelime) vardır ve bunların hiçbirinin Hintçe karşılığı verilmemiştir. Her maddede bir ilaç veya gıdanın (1) Arapça adı (madde başı) ve sırasıyla (2) Farsça karşılığı (3) Süryanice karşılığı (4) Rumca karşılığı (5) Yunanca karşılığı verilmiş (6) mahiyeti (ot, bitki, yaprak, meyve vs.) (7) kullanım alanı, (8) tabiatı, özelliği, (9) yararı (10) zararı, yan etkisi, (11) zararını,

yan etkisini giderme, (12) kullanım miktarı, dozajı ve (13) etkisine ilişkin seçilmiş hekim görüşü belirtilmiştir. Eser bu yönüyle *Takvîmü'l-Edviye*'ye benzetilmektedir. Aralarındaki en önemli fark *Takvîmü'l-Edviye* cetveli/tablo hâlinde, *Nazmü's-Sülûk* ise cetvelsiz/tablosuz düz yazı hâlinindedir.

Figür 2: *Nazmü's-Sülûk* (ilk ve son sayfalar).

(5 Ekim 2022 tarihinde <https://inlibris.com/item/bn52828/> adresinden erişildi).

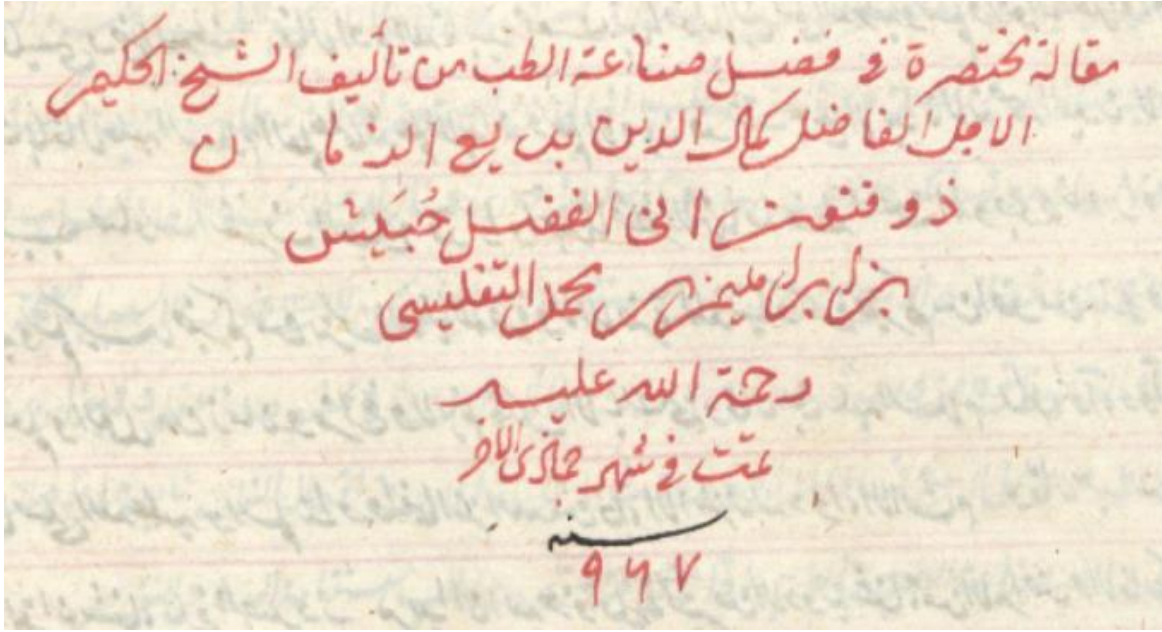
2.1.7. Makâletün Muhtasaratün fî Fazli Sinâ'ati't-Tıbb

Bu ve sonraki iki eserin isimlerine sadece Yûsuf Big Bâbâpûr'da rastladık. Bâbâpûr Tiflisî'nin eserleri arasında bu üç eserin ismini saymış fakat haklarında herhangi bir bilgi vermemiştir. (Bâbâpûr, 1393/2014: 168).

Makâletün Muhtasaratün fî Fazli Sinâ'ati't-Tıbb'ın bir nüshası İran'da Kitâbhâne-i Millî-i Melik (Malek National Library) nr. 4559/2'de, vr. 86b-87b arasındadır. (FENHA, 1390/2011: XXXI/73).

Tıpla ilgili iki varaklık bir risale olup Arapçadır. Eserde İbn Mâseveyh, Aristotâlîs, Eflâtûn, Bokrât, Câlînûs gibi tabiplerin tıbbın faziletleri ile ilgili sözleri derlenmiştir.

Ferağ kaydı:

Figür 3: *Makâletün Muhtasaratün fî Fazli Sînâ'ati't-Tıb*

(5 Ekim 2022 tarihinde <http://malekmuseum.org/> adresinden erişildi).

Makâletün Muhtasaratün fî Fazli Sînâ'ati't-Tıb min telîfi ş-Şeyh el-Hakîmi'l-eclî'l-fâzıl Kemâlû'd-dîn Bedî'ü'z-zamân zü-fünûn Ebi'l-Fazl Hubeyş bin İbrâhîm bin Muhammed et-Tiflîsî. Rahmetu'llâhi aleyh. Temmet fi şehri Cemâziyelâhir sene 967/Şubat-Mart 1560.

2.1.8. Muhtasar der İlm-i Tıb (Bâbâpûr 1393/2014: 168)

2.1.9. Emzicetü'l-Edviyeti'l-Mürekkebe (Bâbâpûr 1393/2014: 168).

İsimlerinden tıpla ilgili oldukları anlaşılan son iki eserin nüshasıyla karşılaşmadık.

Ayrıca Princeton University Library Islamic Manuscripts, Garrett no. 569H numaradaki *Mecmû'atü Resâil-i Tıbbiyye* adlı mecmuada Tiflîsî'nin 738/1337 ve 739/1338 istinsah tarihli hepsi tıp ile ilgili ve hepsi Arapça dokuz mensur eseri bulunmaktadır:

1. Takdîmetü'l-İlâc ve Tedrikatü'l-Minhâc, 2. Evdiyetü'l-Edviye, 3. Rümûzu'l-minhâc ve Künûzü'l-ilâc, 4. Er-Risâletü'l-Müte'ârife bi-Esmâ'ihâ el-Müterâdife, 5. Lübâbü'l-Esbâb, 6. [Şerhü Ba'zi Mesâ'ili Müntahabe min Kitâbi'l-Kânûn], 7. Tahsîlü's-Sihha bi'l-Esbâbi's-Sitte, 8. Risâle fî mâ Yete'allak bi'l-Agziyâti'l-Mutlaka ve Devâ'iyye 9. [İhtisâru Fusûli Bukrât]. (Hitti ve dig., 1938: 347, nr. 1108).

Bu mecmuanın *Evdiyetü'l-Edviye* adlı 2. risalesinin bir nüshası da Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Veliyüddin Ef. nr. 2540/2, vr. 13b-131a arasındadır (Şeşen ve dig., 1984: 197). *Evdiyetü'l-Edviye* iki makaleden oluşmaktadır. Her makale beşer “kâ'ide”ye, “kâ'ide”ler de kendi içlerinde farklı sayılarda “kânun”lara ayrılmıştır. Londra'da Wellcome Collection Müze ve Kütüphanesi MS Arabic 487/3 numarada (vr. 36b-39b) “*Kitâb adwiyat al-adwiyah*” (“Evdiyeti'l-Edviye” yerine öyle yazılmış) adıyla kayıtlı eser *Evdiyetü'l-Edviye*'nin sadece ilk makalesinin beşinci “kâ'ide”sidir. Ferağ kaydında isim “*El-kâ'idetü'l-Hâmisetü min Kitâbi'l-Edviyeti'l-Edviye*” (“Evdiyeti'l-Edviye” yerine sehven) şeklinde geçmektedir. İlk makalenin beşinci “kâ'ide”sinin bir nüshası da Mısır'da Dârü'l-Kütübi'l-Kavmiyye Tıbb-ı Teymûriyye 119/2 numarada vr. 18b-22a (sayfalarındaki numaralara göre 36-43) arasındadır.

Yine bu mecmuanın *Tahsîlü's-Sihha bi'l-Esbâbi's-Sitte* adlı 7. risalesinin Musul (Irak) (İzgi, 1999: 214, 17. dipnot), Kum (İran) (FENHA, 1390/2011: VII, 244) ve Londra'da (Hamarneh, 1975: 163-164, nr. 190) birer nüshası daha bulunmaktadır.

2.2. Dil ve Edebiyat ile İlgili Eserleri

2.2.1. Beyânu't-Tasrîf

İsminden “şüphesiz Arapçanın sarfına [morfoloji] dair” (Ateş, 1955: 164) olduğu anlaşılan bu eserin adı Tiflîsî'nin 24 Safer 558/1 Şubat 1163 tarihinde Konya'da yazdığı *Kitâbü Vücûhi'l-Ku'rân* adlı eserinin mukaddimesinde geçmektedir. Buradan *Beyân-ı Tasrîf*'in *Kitâbü Vücûhi Kur'an*'dan önce (Ateş, 1955: 164, ve ekindeki XVIII. Levha; Muhakkik, 1371/1992: 1) yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak *Kânûnu'l-Edeb*'in bazı nüshalarında da *Beyân-ı Tasrîf*'in *Kânûnu'l-Edeb*'den önce (*Kânûnu'l-Edeb*, Millî Kütüphane Tokat İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 60 Hk 22, vr.1b/4-5) yazıldığı kayıtlıdır. *Beyânu't-Tasrîf*'in henüz bir nüshasına rastlanmamıştır.

2.2.2. Kânûnu'l-Edeb

Tiflîsî'nin iki dilli sözlüğüdür. “Kırk dokuz” (Uzun, 2019: 165-167) kaynaktan faydalanılarak hazırlanmış Arapçadan Farsçaya bir sözlüktür. Geniş bilgi için bk. Uzun, 2019: 151-178; Ateş, 1945: 100-101. *Kânûnu'l-Edeb*'de altmış bin civarında Arapça madde başı vardır (Tâhir, 1350: I/X). Bazı nüshalarda *Beyânü't-Tasrîf*'ten (Rieu, 1895: 271, nr. 425; *Kânûnu'l-Edeb*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Turhan Valide 315, vr. 1b/7-8; Millî Kütüphane Tokat İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 60 Hk 22, vr. 1b/4-5) bazılarında ise *Beyânü'n-Nücûm*'dan (Ateş, 1945: 100-101; *Kânûnu'l-Edeb*, Süleymaniye Yazma eser Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa 915, vr. 1b/5; Millî Kütüphane Çankırı İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 18 Hk 198, vr. 1b/5; Berlin Staatsbibliothek 1100, vr. 1b/5) sonra yazıldığı kayıtlıdır. *Kânûnu'l-Edeb* 545/1150-1151 yılında telif edilmiştir. (Tâhir, 1350: I/VII, XIV). Kütüphanelerde ve şahıslarda birçok nüshası vardır. (Et-Tahrânî, 1403/1983: XVII/18, nr. 105; Tâhir, 1350: I/XI-XVI). Sadece İran kütüphanelerinde on sekiz nüshası tespit edilmiştir. (FENHA, 1390/2011: XXIV/737-739). *Kânûnu'l-Edeb* İran'da yayımlanmıştır: *Kânûn-ı Edeb*. Te'lif: Ebü'l-Fazl Hübeyş bin İbrâhîm bin Muhammed Tiflîsî. Be-İhtimâm-ı Gulâm-rızâ Tâhir. Tahran: Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, 1350-1351/1971-1972, 3 cilt.

Müstakîm-zâde eseri, Mir Mehmet Nûrî'nin isteği üzerine Türkçeye tercüme etmiştir. (Öztürk ve diğ., 2020: 398). “Arapça-Farsça olarak hazırlanan bu esere Müstakîm-zâde tarafından Türkçesi de ilave edilmiş” (Yılmaz, 1991: 156) böylece eser üç dilli bir sözlük niteliği kazanmıştır. Müstakîm-zâde 1183/1768 yılında başladığı tercümesini 1192 yılında tamamlamış (Öztürk ve diğ., 2020: 398) ve I. Abdülhamit'e (1774-1789) ithaf etmiştir. (Öztürk ve diğ., 2020: 391). Bu tercüme *Elsine-i Selâse* veya *Terceme-i Kânûnu'l-Edeb* adlarıyla da bilinir. (Öz, 2016: 240). Mütercim nüshası dört cilt hâlinde Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Reşid Efendi 950-953 numaradadır. (Yılmaz, 1991: 157). Geniş bilgi için bk. Yılmaz, 1991: 156-158; İssa, 1995: LXXXIII-LXXXV; Öz, 2016: 240-242; Öztürk ve diğ., 2020: 383-399.

2.2.3. Tercümânü'l-Kavâfi

“*Kavâfi, Lügâtü'l-Kavâfi, Beyânü'l-Kâfiyye*” (FENHA, 1390/2011: VIII/25) gibi isimlerle de bilinir. Şairlerin şiirlerinin kafiyelerinde kullandıkları Arapça müşkil kelimeleri Farsça kısa ve anlaşılır bir biçimde açıklayan Arapçadan Farsçaya bir sözlüktür.

Âkâ Büzürg-i Tahrânî, Tiflîsî'nin bu eserini “II. Kılıçarslan için yazmaya başladığını oğlu Kutbeddin Melikşah adına bitirdiğini” yazmaktadır. (Et-Tahrânî, 1403/1983: XVII/196, nr. 1039). II. Kılıçarslan'ın 584/1188 yılında topraklarını on bir oğlu arasında paylaştığı, Aksaray ve Sivas'ın Kutbeddin Melikşah'ın payına düştüğü, Tiflîsî'nin de Kutbeddin Melikşah'ın himayesine girdiği bilinmektedir. Muhtemelen *Tercümânü'l-Kavâfi*'nin telifi bu olaya denk gelmiştir.

Nüshaları için bk. FENHA, 1390/2011: VIII/25-26. Mısır Millî Kütüphanesi Lügatü Fârisî 2 numaradaki “*Beyânü'l-Kâfiyye*” adıyla kayıtlı nüshada Farsça karşılıklar Arapça kelimelerin altında verilmiştir. (Et-Tırâzî, 1966: I/46, nr. 196).

2.3. Kur'ân Araştırmaları ile İlgili Eserleri

2.3.1. Vücûhü'l-Ku'rân

Tiflîsî'nin "vücûh" (aynı kelimenin farklı ayetlerde değişik anlamlarda kullanılması, çok anlamlılık) ile ilgili Farsça eseridir. Kur'ân'da geçen çok anlamlı Arapça kelimelerin Farsça karşılıklarını veren Arapça-Farsça bir sözlüktür (Mirzâzadâ, 2008: 164). *Beyânu't-Tasrîf*'ten sonra yazılmıştır. Bir nüshası Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi Atıf Efendi Eki 1316 numaradadır. Geniş bilgi için bk. Ateş, 1955: 163-165, nr. 24 ve ekindeki XVII-XX. levhalar. (Ahmet Ateş'in eseri incelediği 1950'li yıllarda bu nüsha aynı kütüphanede "Muvakkat 3246" numarada idi). Bu nüshanın Mücteba Minovî (1903-1976, Türkiye'de İran elçiliği kültür müşaviri 1957-1961 (Kurtuluş, 2020: 454) tarafından temin edilen mikrofilm Tahran Üniversitesi Kütüphanesi nr. 60'dadır. (Afşar, 1336/1957: 293; Muhakkik, 1371/1992: XXXIII). Mehdi Muhakkik bu mikrofilme dayanarak eseri Tahran'da 1340 hş./1961 m. yılında yayınlamış, bu yayın birkaç baskı yapmıştır: *Vücûh-i Kur'ân: Tasnîf-i Ebü'l-Fazl Hubeyş bin İbrâhîm-i Tiflîsî, be-ihimâm-ı Doktor Mehdî Muhakkik. Bünyâd-ı Kur'ân*, Tahran 1340/1961. (Diğer baskıları: Bünyâd-ı Kur'ân 1345/1966, 1360/1981; İntişâr-ı Dânişgâh-ı Tahrân 2. baskı: 1371/1992, 3. baskı: 1380/2001; 4. baskı: 1386/2007). 24 Safer 558/1 Şubat 1163 tarihinde Konya'da yazılan (Ateş, 1955: 164) bu nüsha Ahmet Ateş'e göre müellif nüshası (Ateş, 1955: 142, 164), Mehdi Muhakkik'e göre ise müellif nüshasından istinsah edilmiş bir nüshadır (Muhakkik, 1371/1992: XXXIII-XXXIV).

Atıf Efendi nüshası yakın zamana kadar tek nüsha olarak bilinmekteydi. Mısır Millî Kütüphanesi Mecâmi'-i Fârsî Tal'at 24 numaradaki "müellifi bilinmeyen" (Et-Tırâzî, 1967: II/234, nr. 2522) *Vücûhü'l-Ku'rân* adlı yazmanın Tiflîsî'nin eserinin bir nüshası olduğu Âkâ Büzürg-i Tahrânî tarafından tespit edilmiştir. (Et-Tahrânî, 1403/1983: XXV/40). Böylece *Vücûhü'l-Ku'rân*'ın nüsha sayısı ikiye çıkmış oluyor.

2.3.2. Et-Telhîs

Tiflîsî'nin kıraat hataları ('ileli'l-Kur'ân) ile ilgili Arapça eseridir. Kaynaklarda muhtevasını da belirtmek için *Kitâbü't-Telhîsi 'İleli'l-Kur'ân*, *Telhîsu 'İleli'l-Kur'ân*, *Telhîs fi 'İleli'l-Kur'ân* gibi isimlerle anılmıştır. Tiflîsî bu eserini *Minhâcü't-Tib*'dan sonra *Beyânü'n-Nücûm*'dan önce yazmıştır. Yazılış sebebi mukaddimede "*Kitâbü Minhâci't-tib* isimli eseri yazmayı bitirdikten sonra kurrâ arasında 'ilelü'l-Kur'ân'a dair pek çok ihtilafa şahit oldum. Bütün kırâat hatalarını bir arada toplayan muhtasar bir kitap yazmaya karar verdim..." (Sümertaş, 2018: 111) şeklinde açıklanmıştır.

Et-Telhîs'in eksik bir nüshası Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Laleli nr. 69/2, vr. 85b-86a'dadır. Abdülvahid b. Abdürreşid el-Hafîz tarafından 3 Zilhicce 606/29 Mayıs 1210 tarihinde istinsah edilen bu nüsha yayımlanmıştır (Sümertaş, 2018: 105-124). Bilinmeyen bir nüshası da British Library Or. 12940/1, vr. 2b-29b arasındadır. İstinsah tarihi 629/1232. (Vassie, 1995: 12, nr. 69).

2.3.3. Cevâmi'ü'l-Beyân der Tercümân-ı Kur'ân

Tiflîsî'nin Kur'ân'daki müşkil kelimeleri açıklayan Farsça eseridir. Eser alfabetik olarak düzenlenmiş ve her harf *isimler*, *filler* ve *edatlar* diye üç bölüme ayrılmıştır. (Muhakkik, 1371/1992: 12, nr. 12). Mukaddimesinde *Kâmilü't-Ta'bir*'den sonra yazıldığı belirtilmiştir. Tahran Üniversitesi Kütüphanesi nr. 839'da bir nüshası vardır. (Münzevî-Tahrânî, 1330: 92-93).

2.4. Astronomi ve Astroloji ile İlgili Eserleri

2.4.1. Beyânü'n-Nücûm

Tiflîsî'nin astronomi ile ilgili Farsça eseridir. Mukaddimesine göre *Telhîsü 'İleli'l-Kur'ân*'dan sonra yazılmıştır (Bâbâpûr, 1393/2014: 169). *Beyânün-Nücûm*'un ismi Tiflîsî'nin *Beyânu's-Sinâ'a* (Afşar, 1336/1957: 298) ile *Kânûnu'l-Edeb* adlı eserlerinin mukaddimesinde de geçiyor. Tiflîsî *Beyânü'n-Nücûm*'u bitirdikten sonra *Kânûnu'l-Edeb*'i yazmaya başlamıştır. (*Kânûnu'l-Edeb*, Süleymaniye Yazma eser

Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa 915, vr. 1b/5). Buna göre *Beyânü'n-Nücûm*, *Telhîsü 'İleli'l-Kur'ân*'dan sonra *Kânûnu'l-Edeb* ile *Beyânu's-Sinâ'a*'dan önce yazılmıştır.

Beyânü'n-nücûm, hey'et, nücûm ve usturlaba dair 10 bâb, 210 fasıldan oluşmuştur. (Afşar, 1336/1957: 284). Bilinen tek nüshası 6 Zilkade 755/22 Kasım 1354 istinsah tarihli olup Tahran'da Millî Kütüphanede nr. 7042'de kayıtlıdır. (FENHA, 1390/2011: VI/308). Bu nüsha Dr. Muhsin Ca'ferî-mezheb tarafından bir makale ile geniş bir biçimde tanıtılmıştır. (Ca'ferî-mezheb, 1385/2006: 149-156). Yûsuf Beg Bâbâpûr da bu nüshayı konu aldığı bir makalesinde eserin detaylı bir fihristini çıkarmış ve makalesinin sonuna bu yegâne nüshanın ilk ve son sayfalarının tıpkıbasımını eklemiştir. (Bâbâpûr, 1393/2014: 165-188).

2.4.2. Kitâbü Medhali'n-Nücûm

Tiflîsî'nin astroloji ile ilgili 7 bab ve 134 fasıldan oluşan Farsça eseridir. Eserin Fatih Sultan Mehmed'in kütüphanesi için istinsah edilen bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesinde nr. 2803/1, vr. 1b-137a arasındadır. (İzgi, 1998: 269). *Telhîsü 'İleli'l-Kur'ân*'dan sonra yazılmıştır. (İzgi, 1999: 216).

2.4.3. Usûlü'l-Melâhim

Güneş tutulması, fırtınalar vs. gibi meteorolojik hadiselerden ileride meydana gelecek vakaları istidlal etmenin yol ve kaidelerinden bahseden bir kitaptır. (Ateş, 1955: 165). Mukaddimesine göre *Kânûnu'l-Edeb*'den sonra yazılmıştır. (Ateş, 1955: 165; Rieu, 1881: 852). Müellifin önsözde anlattığına göre, padişahların ve diğer büyüklerin “melheme” kitaplarına karşı daha çok alaka duyduklarını görmüş, bunun üzerine Arapça kitaplardan derleyerek bu Farsça eserini yazmıştır. (Ateş, 1955: 165). “Müellif, eserini iki bölüme ayırmıştır. İlk bölümde, 25 fasılda, Rumların aylarına göre, delilleri tespit etmenin yollarını göstermiştir; ikinci bölümde ise, 28 fasılda, bu delillerden çıkarılacak hükümleri saymaktadır” (Ateş, 1955: 165).

Kütüphanelerde *Melheme-i Dânyâl*, *Usûlü'l-Melâhim*, *Usûl-i Melheme*, *Şerh-i Kitâb-ı Melheme*, *Kitâb-ı Behmenşâh* gibi farklı isimlerle kayıtlı birçok nüshası vardır. Bk. FENHA, 1390/2011: XXXI/425-429 (Burada 46 nüshası sayılmıştır). Bir nüshası da Biritish Museum Persian Manuscripts Add. 23568/2 vr. 32-53 arasındadır. (Rieu, 1881: 852). İran'da 1307/1928 yılında *Risâletü'l-Firâse* adlı bir eser ile birlikte basılmıştır. (Et-Tahrânî, 1403/1983: XXII/201, nr. 6698; XVI/152, nr. 402).

Usûlü'l-Melâhim'in “XV. asırda muhtemelen Sultan II. Murat devrinde yapılan Türkçe bir tercümesi vardır.” (İzgi, 1999: 217). Bir nüshası Konya Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi 12040/2, vr. 17b-100b arasındadır. Sondan eksiktir. (İzgi, 1999: 217, 3. dipnot). Bir nüshası da Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Isparta İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 32 H.K. 1942/8 numarada vr. 224b-331a arasındadır. (TÜYATOK, 2000: 25, nr. 51).

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*'nde Yazıcı Salih'in Farsça bir melhemeyi genişleterek nazmen Türkçeye tercüme ettiğini bildirmektedir. (Bursalı Mehmed Tâhir, 2000: 308; Çelebioğlu, 179-183). Amil Çelebioğlu bu Farsça melhemenin Tiflîsî'nin olduğunu, Yazıcı Salih'in eserinin de *Şemsiyye* olduğunu, Yazıcı Salih'in “bazı ifadeleriyle eserin tercüme olduğunu” sezdirdiğini ancak eserde “kısmen de olsa telif olabileceğini izhar ve ima eden misaller de” bulunduğunu belirtmektedir. (Çelebioğlu, 1975: 181).

2.4.4. Ulûm-ı Garîbe (Risâle der Ulûm-ı Garîbe)

Remil ile ilgili olup Farsçadır. (FENHA, 1390/2011: XXII/936).

2.5. Diğer eserleri

2.5.1. Beyânu's-Sinâ'a

Tiflîsî yirmi babdan oluşan bu Farsça eserinde “günlük hayatta lazım olan her türlü bilgileri toplamış ve bir nevi aile ansiklopedisi veya faydalı bilgiler ansiklopedisi meydana getirmiştir.” (Ateş, 1955: 166). (Geniş bilgi için bk. Ateş, 1955: 166-168, nr. 26. Burada bab başlıkları da verilmiştir). Mukaddimesinden *Beyânü'n-Nücûm*'dan sonra yazıldığı kayıtlıdır.

Beyânu's-Sinâ'a İrec Afşar tarafından yayımlanmıştır (Afşar, 1336/1957). G. P. Mihaleviç “İrec Afşar'ın çalışmasını esas alarak” eseri Rusçaya, Kakajan Janbekow da “Ayasofya nüshasını esas alarak” Türkmenceye çevirmiştir. (Kara, 2019: 11-12).

Beyânu's-Sinâ'a biri Halil b. Abdurrahman tarafından olmak üzere iki kez Türkçeye çevrilmiştir. (Kara, 2019: 6, 11). Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Yeni Cami 925/5 nüshasının mütercimi Halil b. Abdurrahman'dır. Bu nüshada herhangi bir tarih kaydı yoktur (Kara, 2019: 11). Mütercimi belli olmayan Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi 2253/1 nüshası Serdal Kara tarafından yayımlanmıştır (Kara, 2019).

2.5.2. Kâmilü't-ta'bîr

Mukaddimesinde *Sihhatü'l-ebdân*'dan sonra yazıldığı belirtilmiştir. *Cevâmiü'l-Beyân der Tercümân-ı Kur'ân* da *Kâmilü't-ta'bîr*'den sonra yazılmıştır. (Münzevî-Tahrânî, 1330: 92). Buna göre *Kâmilü't-ta'bîr*, *Sihhatü'l-ebdân*'dan sonra *Cevâmiü'l-Beyân der Tercümân-ı Kur'ân*'dan önce yazılmıştır. II. Kılıçarslan'a sunulmuştur. II. Kılıçarslan'ın 584/1188 yılında topraklarını on bir oğlu arasında paylaştığı bilinmektedir. *Kâmilü't-ta'bîr* muhtemelen bu taksimattan önce yazılmış ve II. Kılıçarslan'a sunulmuştur.

Eser “alfabe sırasına göre tertip edilmiş bir rüya tabirnamesidir” (Ateş, 1945: 97). Mukaddimesi 16 fasla ayrılmıştır. (Kumeylî, 1394/2015: I/4; *Kâmilü't-Ta'bîr* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya 2007, vr. 2a).

Kâmilü't-Ta'bîr Tiflîsî'nin en çok rağbet gören eseridir. Kütüphanelerde birçok nüshası vardır. Sadece İran kütüphanelerinde 58 (elli sekiz) nüshası tespit edilmiştir. (FENHA, 1390/2011: XXV/833-837). Eserden yapılmış bir seçki de (müntehab) bulunmaktadır (FENHA, 1390/2011: XXV/837).

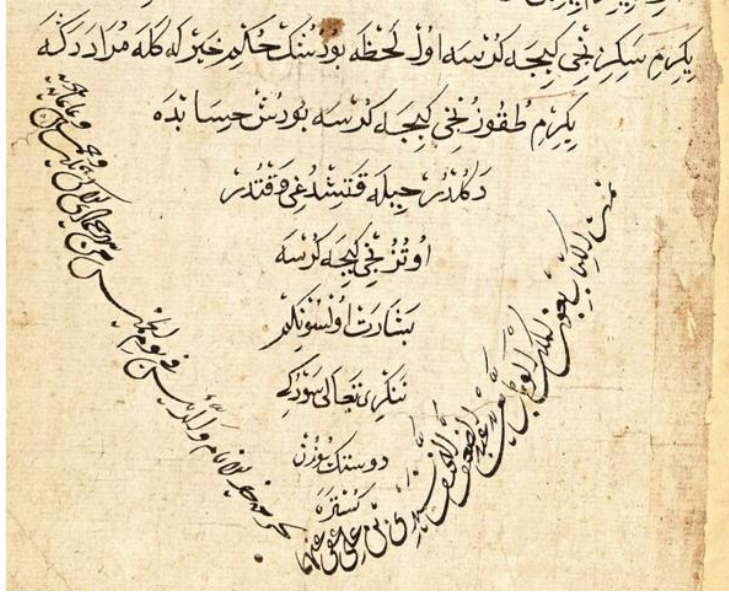
Kâmilü't-ta'bîr Tahran (Mahfûz, 1975: 394, nr. 22), Bombay (Mahfûz, 1975: 394, nr. 22) ve Duşanbe'de (“Hobnoma” adıyla. Yazıcı, 2004: 415) birçok kez basılmıştır. *Kâmilü't-ta'bîr*'in son olarak İran'da Muhtar Kumeylî tarafından iki ciltlik bir baskısı yapılmıştır: (Kumeylî, 1394/2015).

“*Kâmilü't-ta'bîr*'in gerek nüshalarının çokluğu gerekse Türkçeye beş ayrı tercümesinin yapılmış olması onun çok beğenildiğinin bir işaretidir” (İzgi, 1998: 270) diyen İzgi bu beş tercümeyle şöyle sıralamıştır:

1. Sultan II. Murat (1421-1451) devrinde Beylerbeyi Karaca Bey'in emriyle adı bilinmeyen bir kişi tarafından yapılan tercüme.
2. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) adına yine kimliği bilinmeyen bir mütercimin yaptığı tercüme.
3. Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) için *Kevâmilü't-ta'bîr* adıyla Hızır b. Abdülhâdî tarafından yapılan tercüme.
4. Kâdilkudât Çelebi için kendini Muhib diye tanıtan bir kişi tarafından yapılan tercüme. [Sümeyra Taşkın'a göre kendini muhib olarak tanıtan bu zat Lutfullah b. Fazlullah'tır (Taşkın, 2022: 126). Lutfullah b. Fazlullah'ın Çelebi Mehmet (1413-1421) için yaptığı tercüme için bk. Eliaçık, 2003: 175-183].
5. Mir Azam Şah Miskîn tarafından Çağatay Türkçesine yapılan tercüme. (İzgi, 1998: 270; İzgi, 1999: 218).

Biz 2020 yılına ait bir müzayede kataloğunda *Kâmilü't-ta'bir*'in bu tercümelerinden daha eski bir tercümesine, Aydınöglü İsa Bey (1360-1390) için yapılmış Türkçe bir tercümesine, rastladık. Bu nüshanın müzayede kataloğunda kısa bir tavsifi yapılmış ortalarından iki sayfa ile son sayfasının tıpkıbasımı verilmiştir:

Kemâl[üddîn] Ebü'l-Fazl b. Hubeş b. İbrâhîm Tiflîsî, *Kâmilü't-Ta'bir*. Rüya yorumları. Osmanlı Türkçesi. 22,5x 16 cm. ölçülerinde, II+207 vr. 15 satır. [Harekeli güzel] siyah mürekkepli nesih yazı. Başlıklar ve madde başları kırmızı mürekkepledir. Mıklepli, kahverengi deri cilt. Cemâziyelülâ 853/Haziran-Temmuz 1449 yılı bir Perşembe günü Seydî b. Ali tarafından istinsah edilmiştir. 1b/9'da İsa ibn Muhammed Aydın (1360-1390) için tercüme edildiği kayıtlıdır¹.

Figür 4: *Kâmilü't-Ta'bir* tercümesi, ferağ kaydı (Aydınöglü İsa Bey için)

(17 Ocak 2021 tarihinde <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2020/arts-of-the-islamic-world-india-including-fine-rugs-carpets/kamal-abu-al-fadl-b-hubaysh-b-ibrahim-tiflisi> adresinden erişildi).

Aynı nüsha 2012 yılında Christie's kataloğunda da satışa sunulmuştur. Burada da fihristten bir sayfa ile hı (bâbü'l-hâ) harfinin olduğu sayfanın tıpkıbasımı verilmiş, müellif adı "Ebü'l-Fazl Kemâlüddin Hubeş b. İbrâhîm Tiflîsî" olarak kaydedilmiştir².

Bu tercüme *Kâmilü't-ta'bir*'in ilk Türkçe tercümesi olması yönüyle önemlidir.

Kâmilü't-ta'bir çağdaş Türk lehçelerinden Özbekçeye (Hasaniy, 2008) ve Türkiye Türkçesine (Yılmaztekin ve dig., 2017) de çevrilmiştir.

2.5.3. Simârü'l-Mesâ'il

Tiflîsî'nin *Simârü'l-Mesâ'il* adında bir eserinin varlığından ilk bahseden Muhtar Kumeylî'dir. *Kâmilü't-Ta'bir*'i iki cilt hâlinde yayınlayan Kumeylî esere yazdığı mukaddimede "Hubeyş'in Bilinmeyen Eseri Simârü'l-Mesâ'il" başlığı altında eser hakkında kısa bilgi vermiştir:

Simârü'l-Mesâ'il Tiflîsî'nin bugüne kadar bilinmeyen eseridir. Adı *Kâmilü't-Ta'bir*'de açıkça geçmektedir. Tiflîsî *Kâmilü't-Ta'bir* mukaddimesinin ruh ve nefis ile ilgili [üçüncü] faslında "hakîm ve filozoflara göre ruh ve nefsin niteliği *Simârü'l-Mesâ'il* adını verdiğimiz kitabımızda buradakinden daha

¹ <https://www.sothebys.com/en/kamal-abu-al-fadl-b-hubaysh-b-ibrahim-tiflisi> Erişim Tarihi: 17.01.2021

² <https://www.christies.com/lot/lot-abu-al-fadl-kamal-al-din-hubaysh-bin-ibrahim> Erişim tarihi: 17.01.2022.

ayrıntılı açıklanmıştır” der. Tiflîsî'nin bu cümlesinden *Simârü'l-Mesâ'il*'in tamamının veya bir kısmının hakîm ve filozoflara göre ruh ve nefsin niteliği hakkında olduğu anlaşılmaktadır. *Simârü'l-Mesâ'il*'in herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır. (Kumeylî, 1394/2015: I/29).

2.5.4. Kânûnu'l-Lübâb

Bu eserden ilk bahseden İ'timâdü's-Saltana Muhammed Hasan Han (1843-1896) olmuştur. *Mir'âtü'l-Büldân* adlı eserinde Tiflîsî'nin “kitaplarından biri de hikmete dair olup *Kânûnu'l-Lübâb* adıdır” demektedir. (Hasan Han, 1367/1988: 805). İrec Afşar, İ'timâdü's-Saltana'nın bu bilgiyi nereden naklettiğinin bilinmediğini, eser adının yanlış yazıldığı *Kânûnu'l-Edeb* ile karıştırıldığı düşünülse de muhtevası ile ilgili verdiği bilgiye [“hikmete dair”] bir açıklama getirilemeyeceğini belirtmektedir. (Afşar, 1336/1957: 287, nr. 19). Bugüne kadar herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.

3. Hubeyş et-Tiflîsî'ye İsnat Edilen Eserler

Üretken bir müellif olan Tiflîsî'ye zaman zaman başka eserler de isnat edilmiştir. Elnur Nesirov, *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri* (Nesirov 2003) başlıklı doktora tezinde Zebîhullâh Safâ'yı kaynak göstererek Hubeyş et-Tiflîsî'nin “klasik Yunan filozofu ve tabibi Calinus'un (Galeinius) *Galib-i Kutubi*, *Kitab Menâfi'-i A'zâ*, *Hısbu'l-Beden* gibi eserlerini de Farsçaya tercüme” ettiğini bildirmiştir (Nesirov, 2003: 170). “*Galib-i Kutubi*” ismi Zebîhullâh Safâ'nın bir ibaresinin yanlış anlaşılmasından kaynaklanmıştır. *Menâfi'ü'l-A'zâ* ile *Hısbu'l-Beden* ise Arapça olup Hubeyş b. Hasan el-A'sem'in tercümeleridir. Zebîhullâh Safâ, bu iki eseri Hubeyş b. Hasan el-A'sem'in eserleri arasında sayar (Safâ, 1336/1957: I/347-348) ve “Hubeyş'in tercüme ettiği *kitapların çoğu*” [“*gâlib-i kutubi*”] Huneyn b. İshak'a isnat edilmiştir” der. (Safâ, 1336/1957: I/347). Zebîhullâh Safâ, aynı eserinin başka bir yerinde ise “onun tercümelerinin çoğu [“*gâlib-i tercemehâ*-yı o”] Huneyn adıyla meşhur olmuştur. Zira müstensihler onun adını Huneyn adıyla değiştirmişlerdir” der (Safâ, 1336/1957: I/73). Kıftî de onun tercümelerinin Huneyn'e mal edildiğini belirtir (Kıftî, 1903: 177). Nitekim bu iki eserin İran'daki bazı nüshalarında mütercim adı olarak Huneyn b. İshak ismi kayıtlıdır. (“*Menâfi'ü'l-A'zâ*” FENHA, 1390/2011: XXXI/611-612; “*Hısbu'l-Beden*” FENHA, 1390/2011: XIII/706-707).

Yine Nesirov'a göre “ilk defa Hipokrat'ın andını “*Ahd-i Bugrât*” adı ile Süryaniceden Farsçaya Hubeyş Tiflîsî çevirmiştir” (Nesirov, 2003: 169; Nesirov 2013: 341). Ancak Zebîhullâh Safâ, *Ahd-i Bukrât*'ın Huneyn b. İshak tarafından Yunancadan Süryaniceye çevrildiğini, Hubeyş'in [bu bilgi “Hubeyş b. Hasan el-A'sem” başlığı altında verilmiştir] de İsa b. Yahya ile birlikte Süryaniceden Arapçaya çevirdiğini belirtmektedir. (Safâ, 1336/1957: I/347).

Anlaşılan Kıftî'nin (1173-1248) Hubeyş et-Tiflîsî ile aynı devirde yaşamasına rağmen ondan bahsetmediği ancak Hubeyş ibnü'l-Hasan el-A'sem adlı bir tabipten bahsettiği (Nesirov, 2003: 168; Nesirov, 2013: 340) tespitini yapan Nesirov, Kıftî'nin bahsettiği bu şahsın Hubeyş et-Tiflîsî'den başkası olamayacağı (Nesirov, 2003: 168; Nesirov, 2013: 340), Kıftî'nin onun “adını, künyesini ve nisbetini” yanlış kaydettiği (Nesirov, 2003: 168; Nesirov, 2013: 340) kanaatinden hareketle Hubeyş b. Hasan el-A'sem'in yukarıda adı geçen eserlerini Hubeyş et-Tiflîsî'ye mal etmiştir.

Hubeyş b. Hasan el-A'sem (ö. 878'den sonra) döneminin meşhur bilginlerindedir. Kaynaklar ondan bahsederken nisbesi yanında akrabalık bağlarını ve dinî kimliğini de vurgulamışlardır. Ömer Rıza Kehhâle ve Zebîhullâh Safâ nisbesini “ed-Dımaşki” (Şamlı) (Kehhâle, 1414/1993: I/528, nr. 3945; Safâ, 1336/1957: I/73) olarak kaydetmişler; Kıftî, onun “Nasrânî” (Kıftî, 1903: 177), Zebîhullâh Safâ da “İsevî tabip ve mütercimlerden biri” (Safâ, 1336/1957: I/73) olduğunu belirtmişlerdir. O, IX. yüzyılın meşhur bilginlerinden Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873) “öğrencisi ve yeğeni”dir. (Safâ 1336/1957: I/73). Ömer Rıza Kehhâle de “Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873), Hubeyş b. Hasan el-A'sem'in (ö. 878'den sonra) dayısı ve hocası” (Kehhâle, 1414/1993: I/528, nr. 3945) olduğunu kaydetmiştir.

Ayrıca Hubeyş et-Tiflîsî'nin eserleri arasında sayılan *Kâmilü't-Tedbîr* (Hacı Selim Ağa 545M[ükerrer]) (Brockelmann, 1937: 893) de *Kâmilü't-Ta'bîr*'in bir nüshasıdır.

Sonuç

Hubeys et-Tiflisi 12. yüzyılın başlarında Tiflis'te doğmuş, Bağdat, İran ve Anadolu'da bulunmuş aynı yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da (muhtemelen Sivas'ta) vefat etmiştir. Tıp ve farmakoloji, dil ve edebiyat, astronomi ve astroloji, Kur'ân ilimleri (kıraat, vücûh), rüya tabirleri gibi farklı alanlarda 30 civarında eser vermiş çok yönlü bir bilgidir. Eserlerinin çoğu tıp ile ilgili telif ve tercümelelerdir.

Tiflîsî'nin son zamanlarda araştırmacılar tarafından *Makâletün Muhtasaratün fî Fazli Sınâ'ati't-Tıb. Muhtasar der İlm-i Tıb, Emzicetü'l-Edviyeti'l-Mürekkebe* (Bâbâpûr, 1393/2014: 168) ve *Simârü'l-Mesâ'il* (Kumeylî, 1394/2015: I/29) isimli dört yeni eseri daha tespit edilmiştir. Bunların ilk üçü tıpla ilgili, dördüncü ise ruh ve nefis ile ilgilidir. Kataloglarda göre *Ulûm-ı Garîbe (Risâle der Ulûm-ı Garîbe)* adında remil ile ilgili Farsça bir eseri daha geçmektedir. (FENHA, 1390/2011: XXII/936). Üretken bir müellif olan Tiflîsî'nin bundan sonra da yeni eserlerinin bulunması ihtimal dâhilindedir.

Çalışmamızda Tiflîsî'nin her ikisi de Kur'ân ilimleri ile ilgili *Vücûhü'l-Kur'ân ve et-Telhîs (Telhîsü 'İleli'l-Kur'ân)* isimli eserlerinin birer nüshasına daha dikkat çekilmiştir.

Tiflîsî bütün eserlerini Arapça ve Farsça yazmıştır. Bütün eserleri mensurdur. Eserlerinden *Kanûnu'l-Edeb, Beyânu's-Sınâ'a, Usûlü'l-Melâhim* ve *Kâmilü't-Tabîr* Türkçeye çevrilmiştir. *Usûlü'l-Melâhim* biri genişletilmiş manzum tercüme olmak üzere Türkçeye iki kez çevrilmiştir. *Kâmilü't-Tabîr*'in ise beş farklı Türkçe tercümesi bilinmektedir. Bir müzayede katalogunda rastladığımız bilinmeyen bir tercümesiyle bu sayı altıya ulaşmıştır. Bu tercüme Aydınoglu İsa Bey (1360-1390) için yapılmıştır. Aynı zamanda *Kâmilü't-Tabîr*'in ilk Türkçe tercümesidir.

Tiflîsî'nin 1129-1139 yılları arasında Abbasi halifelerinden Müstershid-Billâh (1118-1135) Muktefi-Liemrillâh (1136-1160) dönemlerinde üç kez vezirlik yapan Şerefeddin Ali b. Tırâd-ı Zeynebî'ye sunduğu *Takvîmü'l-Edviye* adlı eseri beş dilli (Arapça-Farsça-Süryanice-Rumca-Yunanca) bir farmakoloji sözlüğüdür. Katalog kaydına göre bu eserin 952/1545 tarihinde Muhammed b. Şemsüddin b. Hasan Neccâr-ı Esterâbâdî tarafından Devletâbâd'da istinsah edilmiş Kitâbhâne ve Müze-i Millî-i Melik (İran) nr. 4559/1 nüshası altı dillidir. Altıncı dil Türkçedir. (FENHA, 1390/2011: IX/69). Bu ekleme müstensihe ait olsa dahi bu nüsha 952/1545 istinsah tarihi itibarıyla Türkçe farmakoloji terimleri açısından önemlidir.

Üretken bir müellif olan Tiflîsî'ye başka eserler de isnat edilmiştir. Bunlardan *Kitab Menafi'-i A'zâ, Hisbu'l-Beden* ve *Ahd-i Bugrât* Hubeys b. Hasan el-A'sem ed-Dımaşkî'nin eserleridir.

Kaynakça

- Afşar, İ. (1336/1957). Beyânu's-Sınâ'ât. *Ferheng-i İrân-zemîn*, 5, 279-458.
- Antiquariaat Forum&Antiquariat Inlibris (2021). *A miscellany published on occasion of the 2021 Sharjah International Book Fair*. 't Goy, The Netherlands-Vienna, Austria.
- Ateş, A. (1945). Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler. *Türkiyat Mecmuası*, 2-3 (2), 94-136.
- Ateş, A. (1955). Anadolu Kütüphanelerinden Mühim Yazma Eserler (Amasya). *Tarih Vesikaları*, Yeni Seri 1 (16), 141-172 + Levhalar (22 s.).
- Bâbâpûr, Y. B. (1393/2014). Beyânü'n-Nücûm-ı Hubeys-i Tiflisi, Dersnâme-i Kuhen der İlm-i Nücûm be-Zebân-ı Fârsî ez-Sede-yi Şeşüm-i Hicrî. *Besâtîn*, 1 (1), 165-188.
- Bağdatlı İsmail Paşa (1951). *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâ'ü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*. Cilt 1. İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
- Bakır, A. & Şenol, F. (2020). Ortaçağ Gürcistan'ının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış). *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, IV (2), 9-100.
- Brockelmann C. (1937). *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Supplementband I. Leiden, Brill.
- Browne, E. G. (1932). *A Descriptive Catalogue of the Oriental Mss. Belonging to the Late E. G. Browne*. (Completed&Edited with a Memoir of the Autor and a Bibliography of His Writing by Reynold A. Nicholson). London, Cambridge University Press.

- Bursalı Mehmed Tâhir (2000). *Osmanlı Müellifleri I-II-III ve Ahmed Remzî Akyürek Miftâhu'l-Kütüb ve Esâmî-i Müellifin Fihristi*. (Haz. Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz). Ankara, Bizim Büro.
- Ca'ferî-mezheb, M. (1385/2006). Beyânü'n-Nücûm, Ebü'l-Fazl Hubeyş b. İbrâhîm Münecim Tiflisî". *Âyine-i Mirâs*, 4 (33-34), 149-156.
- Çelebioğlu, Â. (1975). Yazıcı Sâlih ve Şemsiyye'si. *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1, 171-218.
- Eliaçık, M. (2003). Lütfullah bin Fazlullah'ın Kâmilü't-ta'bîr Tercümesi ve Şehirlerle İlgili Yorumlar. M.F. Köksal & A.N. Baykoca (Haz.), *Diriözler Armağanı, Prof. Dr. Meserret Diriöz ve Haydar Ali Diriöz Hatıra Kitabı* içinde (ss. 175-183), Ankara, Bizim Büro Basımevi.
- Ellis, A. G. & Edwards, E. (1912). *A Descriptive List of the Arabic Manuscripts Acquired by the Trustees of the British Museum Since 1894*. London, The British Museum.
- Et-Tahrânî, El-Allâme Eş-Şeyh Âkâ Büzürg (1403/1983). *Ez-Zerî'a ilâ Tasânîf-i Ş-Şî'a* (3. bs., C. 1-25). Beyrut, Dârü'l-Azvâ.
- Et-Tirâzî, N. M. (1966-1967). *Fihrisü Mahtûtâtî'l-Fârisiyyeti "Elletî tuktanîhâ Dârü'l-Kütüb hattâ 'âm 1963 m."* 2. cilt. Kahire, Matbaatü Dâri'l-Kütüb.
- Et-Tiflisî, Hubeyş, *El-kâ'idetü'l-Hâmisetü min Kitâbi'l-Evdiyyeti'l-Edviye*, Dârü'l-Kütübî'l-Kavmiyye Tıbb-ı Teymûriyye 119/2, vr. 18b-22a.
- Et-Tiflisî, Hubeyş, *Kâmilü't-Ta'bîr tercümesi*. 17 Ocak 2021 tarihinde <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2020/arts-of-the-islamic-world-india-including-fine-rugs-carpets/kamal-abu-al-fadl-b-hubaysh-b-ibrahim-tiflisi> ve <https://www.christies.com/lot/lot-abu-al-fadl-kamal-al-din-hubaysh-bin-ibrahim-5556059/?from=salesummary&intObjectID=5556059&lid=1> adresinden erişildi.
- Et-Tiflisî, Hubeyş, *Kâmilü't-Ta'bîr*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya 2007.
- Et-Tiflisî, Hubeyş, *Kânûnu'l-Edeb*, Berlin Staatsbibliothek 1100; Millî Kütüphane Çankırı İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 18 Hk 198; Millî Kütüphane Tokat İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 60 Hk 22; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa 915; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Turhan Valide 315.
- Et-Tiflisî, Hubeyş, *Kitâb awdiyat al-adwiyah*. Wellcome Collection Müze ve Kütüphanesi MS Arabic 487/3. 5 Ekim 2022 tarihinde <https://wellcomecollection.org/works/tbk62be8> adresinden erişildi.
- Et-Tiflisî, Hubeyş, *Makâletün Muhtasaratün fî Fazli Sınâ'ati't-Tıbb*, Kitâbhâne ve Müze-i Millî-i Melik (İran) nr. 4559/2. 5 Ekim 2022 tarihinde <http://malekmuseum.org/> adresinden erişildi.
- Et-Tiflisî, Hubeyş, *Nazmü's-Sülûk*. 5 Ekim 2022 tarihinde <https://inlibris.com/item/bn52828/> adresinden erişildi.
- Et-Tiflisî, Hubeyş, *Takvîmü'l-Edviye*, Kitâbhâne ve Müze-i Millî-i Melik nr. 4784/11; Manisa Yazma Eser Kütüphanesi nr. 1764; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya 3600/1.
- Ez-Ziriklî, H. (1998). *Al-A'lâm, Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikin* (13.bs. C. 4). Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn.
- FENHA (1390/2011). *Fihristegân-ı Nüşahâ-yı Hattî-i İrân (Union Catalogue of Iran Manuscripts)* (Haz. Mustafa Derâyetî) (C. 1-45). Tahrân, Sâzmân-ı İsnâd u Kitâbhâne-i Millî-i Cumhûrî-i İslâmî-i İrân.
- Hamarneh, S. Kh. (1975). *Catalogue of Arabic Manuscripts on Medicine and Pharmacy at the British Library*. Cair, Les Editions Universitaires d'Égypte.
- Hançabav, H. İ. (2016). *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. Yayınlanmamış doktora tezi. Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hasan Han, M. (1367/1988). *Mir'âtü'l-Büldân*. (Haz. Abdülhüseyn Nevâî-Mîr Hâşim Muhaddis). Cilt. 1. Tahrân, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân.
- Hasaniy, M. (2008). *Husäyn İbn İbrâhîm Muhämmäd ât-Täflisiy: Mukämmäl Tuş Tä'birnâmâsi*. Tâşkânt, Mâvârâunnâhr. [Хусайн Ибн Иброхим Мухаммад ат-Тафлисий: *Кامل التعبير "Комил ут-Таъбир"* Мукаммал Туш Таъбирномаси, (Таржима: [Махмуд Хасаний](#)), Тошкент, Мовароуннахр].
- Hitti, P. K., Nabih A. F. & Butrus A. (1938). *Descriptive Catalog of the Garrett Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library*. Princeton, Princeton University Press.

- İpek, A. (2017). İlk Dönem İslâmî İsimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (8), 73-93.
- İssa, İ. M. (1995). *Müstakim-zâde Süleymân Sa'dü'd-dîn Efendi Mecelletü'n-Nişâb. (Kişi, Eser, Yer Adlarının Açıklamalı Dizini)*. Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara, Ankara Üniversitesi.
- İzgi, C. (1998). Hubeys et-Tiflîsî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 268-270). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İzgi, C. (1999). Anadolu Selçuklu Tabipleri. III. *Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (ss. 213-233), Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Kara, S. (2019). *Ebûl-Fazl Hubeys bin İbrâhim bin Muhammed el-Mütatabbib et-Tiflîsî: Kitâb-ı Beyân-ı Snâ'ât (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, Dizin)*. İstanbul, Kriter.
- Kâtip Çelebi (1971). *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. (C. 2). İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
- Kehhâle, A. R. (1414/1993). *Mu'cemü'l-Müellifîn, Terâcimü Musannifî'l-Kütübî'l-Arabiyye*, (C. 1-4). Beyrut, Müessesetü'r-Risâle.
- Kıfî (1903). *Ibn al-Qiftî's Ta'rîh al-Hukamâ'* (hrsg. von Julius Lippert). Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.
- Kumeylî, M. (1394/2015). *Ebû'l-Fazl Hubeys bin İbrâhîm-i Tiflîsî: Kâmilü't-Ta'bîr, Eserî câmi' be Zebân-ı Fârsî der-h'âb-güzârî ve Ta'bîr-i Rû'yâ*, (C. 1-2). Tahran, Mîrâs-ı Mektûb.
- Kurtuluş, R. (2020). Müctebâ Mînovî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 31, s. 454-455). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mahfûz, H. A. (1395/1975). Âsâru Hubeys Et-Tiflîsî el-Hakîm et-Tabîb el-Lugavî el-Mensî. *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyyeti bi-Dimaşk*, 50 (2), 392-406.
- Memmedli, Ş. (2010). Konya Selçukluları Sarayındaki Tiflisli Alim. *Turan-Sam*, 2 (7), 100-106.
- Mihail (1944). *Suryanî Patrik Mihailin Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*. (Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi nr. 11932. (Fotokopi). [Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi T/44-1 (I. Kısım), T/44-2 (II. Kısım)].
- Mihaleviç, G. P. (1976). *Ebu'l-Fazl Hubays Tiflîsî: Opisanie Remesel (Bayân as-Snâ'at)*. Moskva, Nauka.
- Mîrzâzâde, Ç. (2008). XII Əsrin Böyük Alimi Ebu-l-Fəzl Hübeyş Tiflîsi. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, 9, 161-165.
- Muhakkik, M. (1371/1992). Ebû'l-Fazl Hubeys bin İbrâhîm Tiflîsî, *Vücûh-i Kur'an* (2. bs.). Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân.
- Muhakkik, M. (1379/2000). Vâjehâ-yı Fârsî der-Kitâb-ı Takvîmü'l-Edviye-i Hubeys bin İbrâhîm-i Tiflîsî. *Nâme-i Ferhengistân*, 4 (3), 8-28.
- Muhammed, M. el-Hâc K. (1423/2002). Kitâbü Takvîmî'l-Edviyeti'l-Müfredeti: Tasnîfü Hubeysi't-Tiflîsî el-müteveffâ 621 h. *Âfâku Sekâfeti ve't-Türâs*, 10 (39), 143-151.
- Münzevî-Tahrânî, A. (1330/1951). *Fihrist-i Kitâbhâne-i İhdâ'î-yi Âkâ-yı Seyyid Muhammed Mişkât be-Kitâbhâne-i Dânişgâh-ı Tahrân* (C. 1). Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân.
- Naghısoylu, M. (2013). Selçuklu'lar Devrinin Ünlü Bilim Adamı Hubeys Tiflîsî. A. Düz (Yayın koordinatörü), *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce, 19-21 Ekim 2011 Konya, Bildiriler/Proceedings Cilt-III Tabii Bilimler* içinde (ss. 387-403), Konya, Selçuklu Belediyesi Yayınları.
- Nesirov, E. (2003). *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*. Yayımlanmamış doktora tezi. Konya, Selçuk Üniversitesi.
- Nesirov, E. (2011). Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər, fəqihlər, müfəssirlər, mühəddislər, mütəkəllimlər, ravilər, qarilər ... Bakı, Nurlar.
- Nesirov, E. (2013). Selçuklular Döneminde Anadolu'da Yaşamış Azerbaycanlı Tabipler ve Eserleri. A. Düz (Yayın koordinatörü), *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce, 19-21 Ekim 2011 Konya, Bildiriler/Proceedings Cilt-III Tabii Bilimler* içinde (ss. 333-348), Konya, Selçuklu Belediyesi Yayınları.
- Öz, Y. (2016). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler* (2. bs.). Ankara, Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, M., Güven, A. M. & Yılmaz, A. (2020). Müstakîm-zâde'nin Sözlükçülüğü ve Tercüme-i Kânûnu'l-Edeb Adlı Eseri. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (16), 383-399.

- Pârsâpûr, Z. & İsfehânî, M. M. (1388/2009). Kifâyetü't-Tıbb: Gencîne-i Kuhên-i Tıbb-ı Şark u Garb. *Ahlâk u Târîh-i Pizişkî-i İrân*, 3 (1), 1-8.
- Poyraz, M. (2018). Hubeyş et-Tiflîsî'nin Hayatı: Biyografi Denemesi. *Akademik-Us, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 65-103.
- Rieu, C. (1881). *Catalogue of The Persian Manuscripts in the British Museum* (Vol. 2). London, British Museum.
- Rieu, C. (1895). *Supplement to the Catalogue of The Persian Manuscripts in the British Museum*. London, British Museum.
- Riyâhî, M. (1360/1981). Tiflîsî Pişâheng-i Fârsî-nüvîsî der Diyâr-ı Rûm. *Âyende*, 8, 620-625.
- Riyâhî, M. E. (1995). *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, (M. Kanar, Çev.). İstanbul, İnsan Yayınları, (1990).
- Sâdıkî, A. E. (1380/2001). Lügât-ı Fârsî-yi Kifâyetü't-Tıbb-ı Hubeyş-i Tiflîsî, be- Hemrâh-ı Berresî Lügât-ı Takvîmü'l-Edviye-i O. *Nâme-i Ferhengistân*, 5 (1), 13-29.
- Safâ, Z. (1336/1957). *Târîh-i Ulûm-ı Aklî der-Temeddün-i İslâmî tâ Evâsıt-ı Karn-ı Pencüm* (2. bs. C. 1). Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân.
- Semenov, A. & Voronovskiy, D. G. (1963). *Özbekistan SSR Fanlar Akademiyasining Şark Kolyazmalari Toplami* 6. cilt. Taşkent, ÖzSSR Fanlar Akademiyasining Neşriyatı.
- Sümertaş B. (2018). Hubeyş et-Tiflîsî ve Kırâat Hatalarına Dair Eseri: Kitâbü't-Telhîs. *Akademik-Us, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 105-124.
- Şeşen, R., Akpınar, C. & İzgi, C. (1984). *Fihrisü Mahtûtâtı't-Tıbbi'l-İslâmî bi'l-lügâti'l-Arabîyyeti ve't-Türkiyyeti ve'l-Fârsiyye fi Mektabâti Türkiye*,/Catalogue of Islamic Medical Manuscripts (In Arabic, Turkish & Persian) In the Libraries of Turkey. İstanbul, İrcica.
- Tâhir, Gulâm-rızâ (1350-1/1971-2). *Ebü'l-Fazl Hubeyş bin İbrâhîm bin Muhammed Tiflîsî: Kânûn-ı Edeb* (C. 1-3). Tahran, Bünyâd-ı Ferheng-i İrân.
- Taşkın, S. (2022). Eski Oğuz Türkçesine Ait Bir Tabirname: Kâmilü't-Ta'bîr. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 123-129.
- TÜYATOK (2000): *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Isparta*. Ege, T. (Proje Sorumlusu), Kaya, D. (Proje Yürütücüsü). Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı.
- Uzun, A. (2019). İslam ve Bilim Tarihinde Sözlükçülük: Hubeyş Tiflîsî'nin Kânûnu'l-Edeb Adlı Arapça-Farsça Sözlüğü. *Erdem*, 77, 151-178.
- Vassie, R. (1995). *A Classified Handlist of Arabic Manuscripts acquired since 1912. Volume II: Qur'anic Sciences&Hadith*. London, The British Library.
- Yazıcı, T. (2004). Hobayş b. Ebrâhîm b. Moḥammad Teflîsî. *Encyclopædia Iranica*, 12, 425-426.
- Yılmaz, A. (1991). Müstakîm-zâde Süleyman Sadeddîn, Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb'ı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara, Ankara Üniversitesi.
- Yılmaztekin L. & Artam M. & AYTEKİN S. (2017). *Hüseyin b. Muhammed İbrahim el-Tiflîsî: Rüya Tabirleri* (3. bs.). İstanbul, İmam Rıza Dergâhı Yayınları.